

Entre Barcelona i Fernando Poo. Interessos catalans al golf de Guinea, 1900-1936

Jordi Sant Gisbert*

L'any 1962, l'Hotel Ritz de Barcelona acollia un sopar molt especial. La Casa de la Guinea Española, entitat creada després de la Guerra Civil per promocionar els interessos colonials als territoris espanyols del golf de Guinea, commemorava l'arribada dels primers colons, a final del segle XIX. Els reconeixia, principalment, el paper de precursors tenaços en el desenvolupament econòmic de la colònia, essent la majoria d'ells terratinents de plantacions de cacau.¹

Revisant els expedients que establien quins eren els colons (o els seus descendents) que mereixien la distinció, podem apreciar que, entre els vint primers arribats a l'illa de Bioko entre 1870 i 1912, la meitat procedia de Catalunya, un 35% de la resta de l'Estat espanyol i el 15% restant eren africans, majoritàriament procedents d'altres colònies.²

Són casuals aquestes dades? Des del meu punt de vista, en absolut. L'objectiu d'aquest treball és explicar quines foren les causes que relacionen Catalunya, i en concret Barcelona, amb els territoris colonials de Guinea durant el primer terç del segle XX, especialment amb l'illa de Fernando Poo o Bioko, el territori més rellevant des del punt de vista econòmic.

L'origen del domini als territoris guineans

Cal remuntar a final del segle XVIII per entendre quins motius van dur a Espanya a controlar aquests territoris africans. L'any 1778, el Tractat de El Pardo entre Maria I de Portugal i Carles III d'Espanya buscà posar fi a disputes territorials al Brasil per la interpretació diferent que ambdues potències feien del Tractat de Tordesillas. Segons aquest acord, Espanya, a canvi de reconèixer la sobirania portuguesa sobre extensos territoris a Amèrica, adquiria de Portugal les illes africanes de Bioko i Annobon, així com el dret preferencial de comerç a la costa d'Àfrica, entre el cap Formós i el cap López.³

Tanmateix, era una contrapartida enverinada, ja que la primera expedició espanyola de seguida va corroborar que Bioko era una illa totalment lliure del

* Universitat Pompeu Fabra.

1. ANC (Arxiu Nacional de Catalunya), CGEB (Casa de la Guinea Equatorial de Barcelona), c. 7, «Homenaje a la Antigüedad en la Guinea Española», 1961.
2. ANC, CGEB, c. 6, «Antigüedad en la Guinea Española».
3. Mariano DE CASTRO i M. Luisa DE CALLE, *Origen de la colonización española en Guinea Ecuatorial (1777-1860)*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1992, pàg. 17.

domini portuguès, Annobon un territori massa petit i aïllat de les rutes comercials, mentre que la zona continental preferent estava comercialment dominada per altres potències europees.

D'aquesta manera, els somnis del ministre Floridablanca d'establir uns dominis a l'Atlàntic africà que permetessin millorar el tràfic d'esclaus a les plantacions americanes quedaren ràpidament truncats. La manca d'efectius materials i humans en les primeres expedicions, l'onada abolicionista liderada pel Regne Unit i la firma per Ferran VII del tractat que posava fi al comerç d'esclaus l'any 1817 deixaren el projecte i els territoris abandonats.⁴

La manca d'un domini espanyol real fou aprofitada pel Regne Unit, que, el 1827, s'apoderà d'una part de Bioko i hi fundà la ciutat de Clarence. Els britànics veien l'illa com un lloc privilegiat en la seva lluita per interceptar els vaixells que vulneraven dels tractats prohibicionistes. En l'àmbit comercial, també era un port des d'on es podia controlar de ben a prop les rutes d'extracció i comerç de l'oli de palma de la zona de la desembocadura del riu Níger.⁵ D'aquesta manera, la ciutat de Clarence es convertí en una mena de Freetown del golf de Guinea, establint-s'hi un contingent important d'esclaus alliberats que, juntament amb alguns comerciants anglesos, començaren lentament a canviar la fisonomia de l'illa.

Aquests esclaus alliberats encara foren més importants quan, el 1838, el govern anglès decidí abandonar l'illa degut als estralls que el clima i les malalties tropicals causaven a la seva població. Anys més tard (1843, 1846), el govern espanyol va promoure noves expedicions que tampoc no aconseguiren reeixir, tant per manca d'efectius com per la inestabilitat interna que vivia l'Estat espanyol, que obligava a deixar les aventures colonials en un segon terme. Als successius governs de Madrid no els quedà més remei que acceptar el domini econòmic i social real dels esclaus alliberats (coneguts des d'aleshores com a "fernandinos") que, de mica en mica, es convertiren en agricultors i comerciants, essent els primers intermediaris amb la població autòctona de l'illa (els bubis). Espanya tampoc no es va poder oposar a la presència de vaixells anglesos i alemanys que fondejaven a l'illa i desviaven el tràfic comercial cap a ports com Liverpool i Hamburg.

Durant aquests anys, ja trobem la presència de les primeres empreses barcelonines que trepitgen ports del golf de Guinea. Tenim ben documentats els casos de les cases comercials Montagut i Cia, i Josep Vidal i Ribas, i tot sembla indicar que jugaren amb foc, intentant combinar comerç legal (teixits, armes, aiguardents) i comerç il·legal, essent detinguts més d'un cop per la flota britànica acusats de ser empreses negreres.⁶

No fou fins a les dècades de 1860 i 1880 que, gràcies a expedicions d'un major calatge, es consolidà el domini espanyol. Calia actuar amb una certa celebritat, si no es volia que els fluxos comercials amb ports anglesos o alemanys es

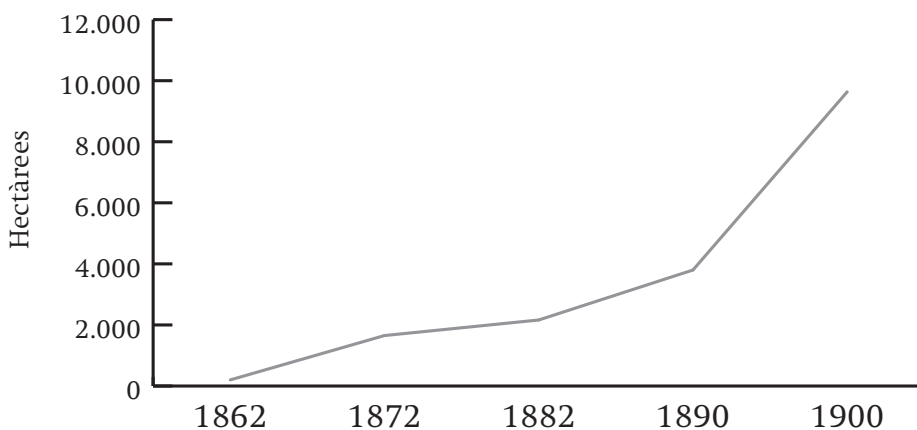
4. CASTRO i CALLE, *Origen...*, pàg. 86-87.

5. M. Dolores GARCÍA CANTÚS, *Fernando Poo: Una aventura colonial española. I. Las islas en litigio: entre la esclavitud y el abolicionismo, 1777-1846*, Vic, Ceiba, 2005, pàg. 101.

6. Josep Maria FRADERA, «La importància de tenir colònies. El marc històric de la participació catalana en el complex espanyol d'ultramar», dins Josep Maria FRADERA (ed.), *Catalunya i Ultramar. Poder i negoci a les colònies espanyoles, 1750-1914*, Barcelona, Consorci de les Drassanes de Barcelona i Àmbit, 1996, pàg. 38.

consolidessin just quan les principals cancelleries europees iniciaven el repartiment del continent africà. Entre aquells anys augmentà la presència militar espanyola, es van establir les primeres garanties jurídiques per afavorir l'establiment de colons procedents de la metròpoli i lleis per protegir el comerç, hi hagué una tímida millora de les comunicacions marítimes i es produí l'arribada d'un important contingent de missioners (primer jesuïtes i després claretians), que s'endinsaven a explorar (i catequitzar) zones interiors de l'illa. Quasi la totalitat d'efectius es concentraren a l'illa de Bioko, i encara haurien de transcórrer molts anys fins que la part continental, en litigi amb França i Alemanya, estigués controlada.⁷

Evolució de les concessions de terres a l'illa de Bioko

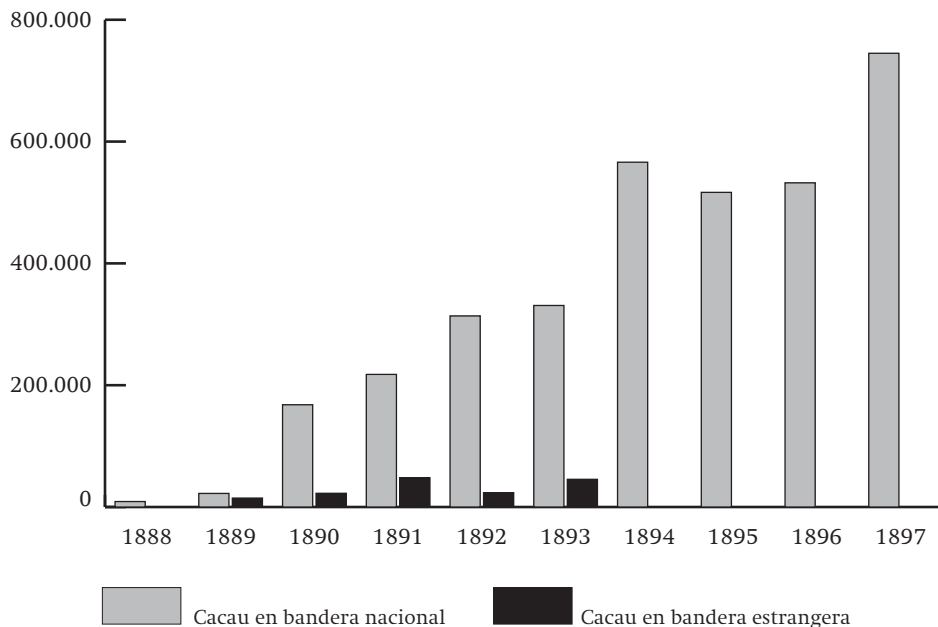
Font: Elaboració pròpia a partir de Juan José DÍAZ MATARRANZ, *De la trata de negros al cultivo del cacao. Evolución del modelo colonial español en Guinea Ecuatorial de 1778 a 1914*, Vic, Ceiba, 2005, pàg. 98.

Les primeres empreses barcelonines

Molt lentament, i ja a les darreries del segle XIX, trobem els primers colons que afermaren la seva presència a l'illa. Ho feren bàsicament amb petites plantacions de cacau, un producte introduït de les veïnes Sao Tomé i Príncipe, que experimentà un boom a partir de la dècada de 1880, quan els nous processos industrials arribats de França i Suïssa revolucionaren la producció de la xocolata, pel que fa a la varietat i a la qualitat de productes. Aleshores, l'Àfrica central i occidental va anar desbancant l'Amèrica Llatina com a principal àrea de producció. El domini directe per les metròpolis europees (colònies d'explotació) i la possibilitat d'establir-hi plantacions amb mà d'obra barata (indígena) facilitaren aquest ràpid creixement.

7. Per comprendre la colonització de la part continental dels territoris espanyols del golf de Guinea, vegeu Gustau NERIN, *La última selva de España*, Madrid, Catarata, 2010.

Exportacions de cacau de Fernando Poo (Kg)

Font: Elaboració pròpia a partir de Juan José DÍAZ MATARRANZ, *De la trata de negros al cultivo del cacao. Evolución del modelo colonial español en Guinea Ecuatorial de 1778 a 1914*, Vic, Ceiba, 2005, pàg. 99.

El 1894, es creà la societat Rius i Torres, que posà en funcionament una de les finques de cacau de més renom a l'illa, coneguda com La Barcelonesa. Darrere d'aquesta societat hi havia Salvador Trinitat Rius i Torres, empresari naval català que cinc anys més tard seria diputat a Corts i que era parent de Sebastià Torres, també soci de la companyia i un dels membres de la candidatura dels Quatre Presidents, que significà la irrupció de la Lliga Regionalista a l'escena política espanyola.

Altres societats sense tanta anomenada foren Buxeres i Font, dels barcelonins Francesc i Joan Buxeres i Joan Font; o La Vigatana, dels osonencs Miquel Trias i Trias, Jaume Riera i Caralt i Josep Vilarassa i Arenas.⁸ En aquells primers anys, també hi desembarcaren alguns comerciants barcelonins de renom, com Antonio Pérez López, o els guixolencs Joaquim Rodríguez Barrera (amb les plantacions Montseny i Montserrat) i Joan Domènech, que, després de treballar com a encarregats de finques d'altres propietaris, acabaren adquirint-ne les terres i convertits, al cap dels anys, en mites fundacionals de l'agricultura del cacau a l'illa. Altres aventurers que arribaren a Bioko foren Bonaventura Roig Serra, Salvador Sendrós o Francesc Potau, aquest darrer associat amb Joan Domènech en una de les firmes més famoses de l'època: Potau i Domènech.⁹

8. Juan José DÍAZ MATARRANZ, *De la trata de negros al cultivo del cacao. Evolución del modelo colonial español en Guinea Ecuatorial. De 1778 a 1914*, Vic, Ceiba, 2005, pàg. 101.

9. ANC, CGEB, c. 7, «Antigüedad en la Guinea Española».

Aquest primer corrent català cap a l'illa mantingué una estreta relació amb la Companyia Transatlàntica, que, des de 1887, havia establert una línia de vapors entre Barcelona i Santa Isabel (amb múltiples escales en ports peninsulars, canaris i africans), que facilitava el contacte entre colònia i metròpoli i complia alhora la funció de transport de persones, correu oficial i cacau.

A partir d'aquest moment es bastí la relació entre la Ciutat Comtal i l'illa de Bioko. La presència de capitals barcelonins invertits en el comerç i l'agricultura augmentà paulatinament, alhora que el port de Barcelona es consolidava com el principal d'entrada de mercaderies procedents de la colònia.

Els primers entrebancs i l'origen de l'africanisme guineà

Tanmateix, la rendibilitat de les primeres explotacions de cacau no estava ni molt menys assegurada. Els elements que des d'un principi amenaçaven de tallar el desenvolupament econòmic colonial eren diversos. El primer era la manca de mà d'obra. Una plantació de cacau necessitava entre cinc i vuit anys per posar-se a ple rendiment. Des del primer dia, però, requeria una quantitat ingent de treballadors. Desaconsellada l'arribada de treballadors de la Península per motius climàtics i sanitaris, el treball a les finques havia de recaure en la mà d'obra indígena. Si bé la població africana arribada d'altres procedències havia estat destacada en els darrers decennis, molts d'ells, els "fernandinos", s'havien convertit en petits propietaris agrícoles i regentaven les seves pròpies plantacions de cacau, algunes d'elles (Jones, Kinson, Barleycorn, etc.), molt importants. L'opció passava, doncs, o bé per contractar bubis, o bé per portar treballadors d'altres territoris africans. La primera opció va comptar amb la resistència local d'adaptar-se a les noves formes d'explotació europea (llargues jornades de treball, abusos i maltractament físic) i generà les primeres revoltes, que foren durament reprimides;¹⁰ la segona va resultar realment cara i repercutí en el preu final del cacau. Fins el 1914, quan s'establí un acord amb el govern de Libèria per portar treballadors d'aquest país, no es solucionà un problema que, de manera estructural, acompanya tot el període estudiat.

En segon lloc, els terratinents colonials van haver de fer front a una política aranzelària costosa. El govern espanyol, després de la pèrdua de Cuba, Puerto Rico i Filipines, imposà unes tarifes d'entrada als productes procedents de Bioko, amb el cacau com a producte més gravat. L'estratègia del govern espanyol era prioritzar l'estabilitat de les finances públiques i intentar que el pressupost colonial fos cobert amb la producció de la mateixa colònia, deixant clara la manca d'interès polític que despertaven aquells territoris, més encara després de la desfeta cubana.

Per últim, i estretament lligada al factor anterior, la manca de desenvolupament infraestructural de l'illa (carreteres, ports, hospitals, etc.) augmentava el

10. M. Dolores GARCÍA CANTÚS, «*Videant Consules. El trabajo forzado bubí en la colonia española de Fernando Poo, 1891-1912*», ponència presentada al congrés *Between Three Continents: Rethinking Equatorial Guinea on the Fortieth Anniversary of Its Independence*, Hostfira University (Nova York), 4-IV-2009.

preu de cost del producte i el feia poc competitiu en els mercats europeus, alhora que frenava l'arribada de nous colons, descoratjats per les males condicions de vida de l'illa.

Aquests tres factors van contenir l'arribada de grans capitals, alhora que deixaven en una situació d'extrema vulnerabilitat alguns dels aventurers que havien arribat a l'illa amb l'expectativa de fer-se rics en poc temps. L'absència d'un banc colonial que facilités el crèdit als nous colons amb menys recursos (per fer front a les despeses inicials que suposava una explotació) féu que molts propietaris afrontessin seriosos problemes de solvència i es veiessin obligats a buscar el crèdit entre una minoria de colons més adinerats, moltes vegades en condicions d'usura, hipotecant futures collites i, en molts casos, perdent les terres en mans dels creditors. La imatge de Bioko durant els primers anys del segle xx s'identifica amb la d'un *far west* tropical, regit per una llei de la selva només apta per a valents, audaçs i sacrificats.

Amb aquestes múltiples dificultats no és estrany que els mateixos colons acabessin creant un grup de pressió per defensar els seus interessos davant dels poders públics. Naixia així, el 1906, la Cámara Agrícola de Fernando Poo. Aquesta entitat ràpidament creà una delegació a la ciutat de Barcelona, prova evident de tres elements clau: que els aventurers que havien triomfat no tardaven a tornar a la Península per dirigir el seu negoci a 4.000 km de distància, però de manera molt més còmoda; que Barcelona es consolidava com el port d'arribada de la gran majoria del cacau embarcat i com a seu de les principals cases comercials; i que qualsevol feina de *lobby* que es volgués dur a terme era més efectiva si es feia a les institucions de la metròpoli (Ministeri d'Estat) que a la colònia (regida per un governador militar).¹¹

Resulta interessant veure com la capacitat d'incidència d'aquests primers grups de pressió fou més aviat reduïda, reflex que els problemes procedents dels tròpics africans no tenien gaire presència en l'opinió pública espanyola. Certament, el dinamisme econòmic català tenia els ulls posats des de feia anys en les colònies americanes i asiàtiques (Filipines) i no fou fins després de 1898 que es fixà en les possibilitats que oferien els territoris africans. A més, la poca població de Bioko i l'escàs desenvolupament tecnològic de les plantacions no permetia presentar-la com un mercat potencial per exportar-hi productes industrials.

Ni la Societat Geogràfica Comercial (1884) ni la Societat Geogràfica de Barcelona (1895), entitats que aglutinaven les forces vives de l'economia catalana (una amalgama d'industrials, representants de la patronal, naviliers i comerciants) no apostaren amb força pels territoris guineans.¹²

Després de la desfeta cubana, els capitals catalans exploraren les possibilitats de les possessions africanes, centrant-se, però, quasi exclusivament, en els territoris marroquins. I més encara després que el Tractat d'Algesires (1906) posés les bases de les zones de domini francès i espanyol, que acabaren conformant, el

11. El Ministeri d'Estat equivaldria a l'actual Ministeri d'Assumptes Exteriors. Anys més tard, els temes colonials passaren a dependre del Ministeri de la Presidència, a través de la Dirección General de Marruecos y Colonias i la Inspección General de Colonias.

12. José Luis VILANOVA, «La Societat de Geografia Comercial de Barcelona (1909-1927)», *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, 70 (2010), pàg. 160.

1912, el Protectorat del Marroc. En aquest aspecte, noves organitzacions hereves de la Societat Geogràfica Comercial, com el Centre Hispano Marroquí de Barcelona (1904) i la Societat Geogràfica Comercial de Barcelona (1907), mantingueren el seu eix d'actuació al nord d'Àfrica.

Haurem d'esperar als congressos africanistes celebrats entre 1907 i 1910 per veure un incipient africanisme guineà a la Península. Tot i que aquests congressos pretenien refermar l'estratègia de la «penetración pacífica» de Rafael María de Labra al Marroc, els representants de la Cámara de Barcelona no deixaren escapar l'ocasió per reclamar una major atenció en els territoris guineans i posar sobre la taula quines eren les necessitats més peremptòries per al desenvolupament de l'illa: manca de mà d'obra, voluntat de rebaixar la fiscalitat als productes colonials, proposta de crear una entitat bancària hipotecària per facilitar l'accés a la compra de terres, etc.¹³

De mica en mica, la veu dels colons es feia sentir. L'any 1910 es creà *La Voz de Fernando Poo*, una publicació periòdica editada i dirigida des de Barcelona, que tingué vigència fins l'esclat de la Guerra Civil Espanyola. Amb un to sovint tremendista, tenia com a objectius fomentar, tant a Guinea com a Barcelona i Madrid (llocs on es distribuïa), la consciència colonial, presentar nous mètodes per a la millora de l'agricultura i exposar els greuges comparatius respecte als territoris marroquins que provocava a la política estatal.¹⁴

El model proteccionista barceloní

Un dels punts d'inflexió en la consolidació de Barcelona com a metròpoli colonial de Guinea el situem, precisament, a final de 1910. Arran dels diversos congressos africanistes i a iniciativa dels representants de la Cámara establerts a Barcelona, s'intentà virar el funcionament del comerç entre la colònia i la metròpoli.

Assessorats per Frederic Rahola, Joan Antoni Güell o Ignasi Girona, importants prohoms de l'economia catalana i líders de les corporacions econòmiques més rellevants (Foment del Treball Nacional, Institut Agrícola de Sant Isidre), es va elaborar una proposta presentada per un Comitè de Defensa Agrícola davant la Comisión General de Presupuestos. Es tractava d'aconseguir un sistema que alleugerís la càrrega impositiva del cacau exportat de Bioko a la Península sense que això suposés per a l'Estat una pèrdua important d'ingressos, amb els quals s'elaborava el pressupost colonial.¹⁵

13. *Primer Congreso Africanista celebrado en el salón de actos del Ateneo de Madrid en los días 9, 10 y 11 de enero de 1907 por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano-marroquíes*, Barcelona, Casa Provincial de la Caridad, 1907; *Segundo Congreso Africanista (reseña de las sesiones conclusiones, documentación) celebrado en el salón de actos del círculo mercantil, industrial y agrícola, de Zaragoza, en los días 26, 27, 28, Barcelona, España en África, 1908*; *Tercer Congreso Africanista celebrado en el salón de Actos de la Exposición Regional de Valencia, en los días 9, 10, 11, 13 y 15 de diciembre de 1909, por iniciativa de los Centros Comerciales Hispano-Marroquíes*, Barcelona, España en África, 1909; *Cuarto Congreso Africanista celebrado en el salón de actos del Ateneo Científico-literario-artístico de Madrid, en los días 12,14,15,16 y 17 de diciembre de 1910 por iniciativa de los Centros Comerciales Hipano-Marroquíes*, Barcelona, España en África, 1910.

14. *La Voz de Fernando Poo*, malgrat que en un inici tingué una periodicitat quinzenal, acabà sent mensual.

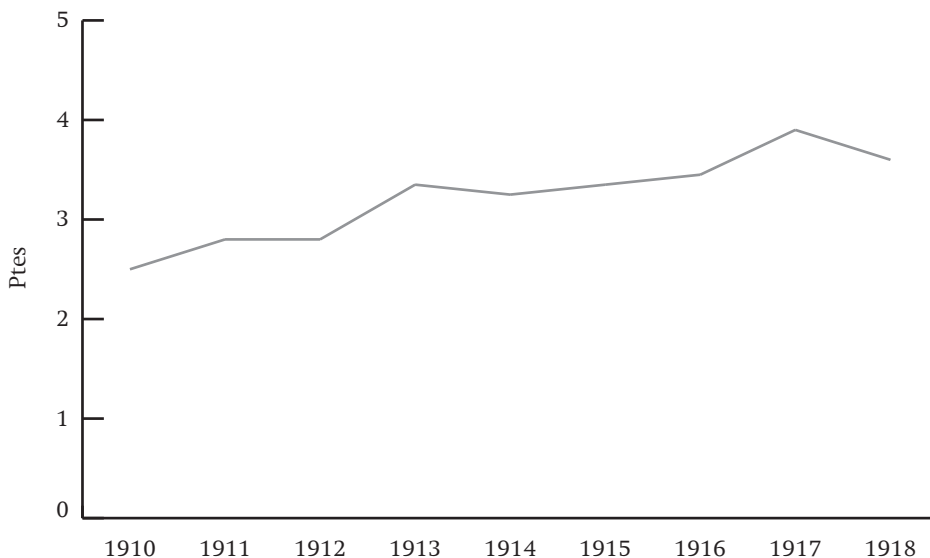
15. *Boletín de Defensa Agrícola de Fernando Poo*, 15-VIII-1910.

Aquesta mesura establia una rebaixa important de la fiscalitat de les primeres 2.000 tones de cacau que entressin des de la colònia, mentre que el que superés aquesta quota (el “cupo”), així com el que s’introduís procedent de l’estranger, hauria de pagar un impost molt més elevat. Amb aquesta mesura, els comerciants i agricultors s’asseguraven una protecció de gran part de la producció i evitaven la competència de cacau estranger (de millor qualitat), alhora que es reduïa la càrrega impositiva que havien d’afrontar. La idea del Comité de Defensa era que aquesta quota fos ampliada a mesura que el consum de cacau a la Península anés augmentant, de manera que no es posés en perill la protecció del producte.

Aquesta fou, sense dubte, una de les grans victòries de les cases comercials de Barcelona i el punt de partida d’una dècada que, malgrat no desaparèixer la resta d’entrebancs, consolidaria l’agricultura del cacau com la principal activitat econòmica a l’illa. L’establiment d’un model marcadament proteccionista es traduí en un augment de les explotacions, fruit de la seva major rendibilitat.

Ara bé, l’establiment d’aquest marc proteccionista va fer reaccionar els principals consumidors del cacau. Els fabricants de xocolata protestaren davant de l’augment de preus que, inevitablement, encaria el seu producte. Davant d’aquesta situació, iniciaren una pugna contra terratinents i comerciants colonials per mirar de revertir-la.

El preu de venda màxim del cacau de Bioko al port de Barcelona, 1910-1918

Font: Elaboració pròpia a partir de *Precios por kilogramos fijados para la venta del cacao de Fernando Poo y Guinea Continental Española, en las fechas que se indican* (ANC, Casa de la Guinea Equatorial de Barcelona, c. 5).

El camí escollit fou l'adulteració de la massa bàsica de la xocolata (aigua, sucre i cacau) amb farines feculentos, arròs o cacauet (més barates que el cacau), utilitzant, en molts casos, menys del 18% de cacau que marcava la legislació espanyola. Cal remarcar que en aquells moments la xocolata s'havia consolidat com un bé de consum entre les classes populars, molt sensibles a qualsevol pujada de preus del producte. Els fabricants de xocolata, agrupats al voltant de la Asociación de Fabricantes de Chocolate de España, van aconseguir que el govern els reconegués l'anomenada "xocolata familiar", com un producte adulterat (amb fórmula secreta) que es comercialitzava a preus baixos.¹⁶

De l'impacte de la Primera Guerra Mundial a l'origen de la Unión de Agricultores de la Guinea Española

L'esclat de la Primera Guerra Mundial afavorí el comerç de cacau de l'illa, que substituï temporalment el procedent de colònies franceses, angleses o belgues. Entre 1913 i 1917, els preus del cacau al port de Barcelona augmentaren més d'un 20%.¹⁷ Tanmateix, amb la fi del conflicte (de fet, ja des de 1917), la manca de competitivitat es tornà a fer-se sensible. El cacau guineà seguí tenint el port de Barcelona com a principal destinatari. Amb l'augment de la producció i la crisi econòmica que afectà l'Estat espanyol a partir de 1917, els preus del cacau tornaren a anar a la baixa i la rivalitat entre els comerciants encara agreujà més la situació.

Les cases comercials establertes a Barcelona, amb el suport de Foment del Treball, van crear el Consorcio de Receptores l'any 1921, una mena de trust que pretenia evitar la competència fixant uns preus mínims de venda en funció de la qualitat del producte. L'invent, però, no prosperà, ja que algunes cases comercials van contravenir el "pacte d'honor". Tanmateix, el Consorcio fou la base sobre la qual s'edificà, dos anys més tard, la Unión de Agricultores de Fernando Poo, més tard Unión de Agricultores de la Guinea Española. Aquesta entitat, formada bàsicament per cases agrícoles i comercials barcelonines, proposà la creació d'una sèrie de normes d'obligat compliment (fixació de qualitats i de preus de venda) entre tots els seus associats.¹⁸

La situació desesperada de molts agricultors i comerciants féu que l'adscripció a la Unión fos molt alta, arribant a controlar més del 80% de la producció. Només una sèrie de firmes díscles (principalment estrangeres) escaparen al control. La Unión residia físicament a Barcelona (al carrer Comtal i posteriorment al passeig de Colom) i va tenir en Joaquim Rodríguez Barrera el seu líder més destacat. No només va dirigir amb efectivitat l'entitat durant una gran part de la seva existència, sinó que des de la legitimitat que li donava la presidència de la Unión abocà grans esforços a publicar estudis sobre l'agricultura colonial, sobretot la

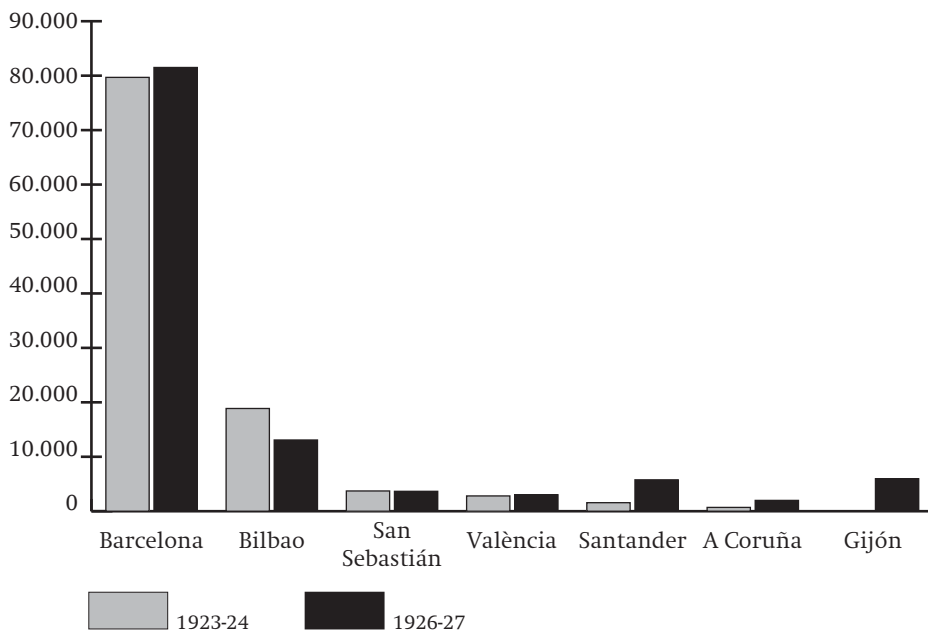
16. ANC, CGEB, c. 5, *Real Orden de 23 de marzo de 1922*.

17. ANC, CGEB, c. 5, *Precios por kilogramos fijados para la venta del cacao de Fernando Poo y Guinea Continental Española, en las fechas que se indican*.

18. ANC, CGEB, c. 12, *Régimen Interior de la Unión 1923-33*.

del cacau, que ajudaren a millorar la qualitat de la producció.¹⁹ Indubtablement, la Unió dotà d'un alt grau de corporativisme l'agricultura i el comerç colonial i reforçà l'enfocament proteccionista i la capitalitat de Barcelona com a metròpoli de Guinea.

Ports d'arribada del cacau de l'illa de Bioko (sacs)

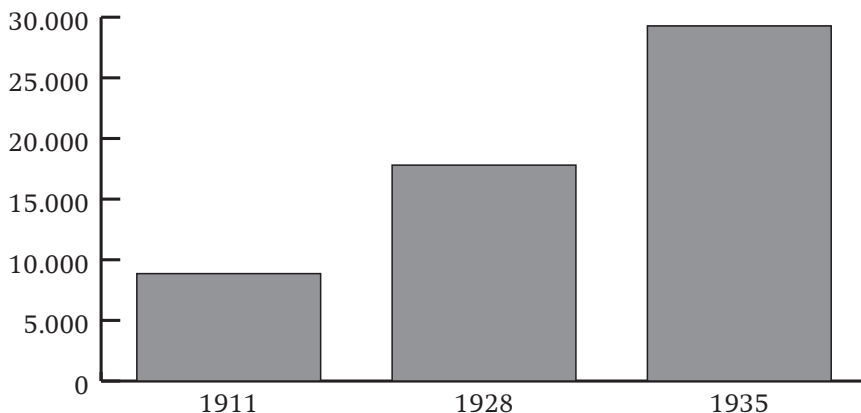
Font: Elaboració pròpia a partir de la *Memoria de los trabajos llevados a cabo por la Junta de Gobierno de la Unión de Agricultores de la Guinea Española, 1923-24 i 1926-27*.

El cultiu i el comerç del cacau, i de retruc la Unió, van viure els seus anys daurats sota la dictadura de Primo de Rivera. El context polític i econòmic els resultaren favorables. En primer lloc, el dictador atorgà un paper més important als territoris guineans, sobretot un cop pacificat el Marroc després del desembarcament d'Alhucemas (1925). Amb la creació de la Dirección General de Marruecos y Colonias, sota la dependència del Ministerio de la Presidencia, reorganitzà l'estructura administrativa colonial. El 1926 decretà un pressupost extraordinari de vint-i-dos milions de pessetes per al desenvolupament de la sanitat i les comunicacions colonials, tot i que aquests diners finalment no resolgueren les deficiències infraestructurals de l'illa. En segon lloc, l'enfocament autàrquic i proteccionista de l'economia espanyola va afavorir el manteniment d'un "cupo"

19. Joaquín RODRÍGUEZ BARRERA, *Manual del agricultor en Fernando Poo. El cacao*, Barcelona, Artes Gráficas, 1924; *Manual del Agricultor en Fernando Poo. El café*, Barcelona, Rafael Casulleras, 1925; i *Manual del Agricultor en Fernando Poo. El Banano*, Barcelona, Imprenta Castellón, 1928.

que s'ajustava a la producció i al consum i que, per tant permetia, l'establiment de preus alts.²⁰ Així mateix, la Unió va controlar una bona part de la producció de cacau, mentre que el port de Barcelona es mantenia com el més important de la metròpoli.

Evolució d'hectàrees conreades (propietats superiors a 10 ha)

Font: Elaboració pròpia a partir de Juan José DÍAZ MATARRANZ, *De la trata de negros al cultivo del cacao. Evolución del modelo colonial español en Guinea Ecuatorial de 1778 a 1914*, Vic, Ceiba, 2005, pàg 191, i AGA (Archivo General de la Administración), c. 81/6373.

L'arribada de la II República i la crisi dels anys 30

Els "feliços anys vint" també tingueren un final convuls en l'economia colonial. L'auge dels anys de la Dictadura comportà l'arribada de nous capitals disposats a invertir, així com els primers grans capitals en forma de societats anònimes. Si bé la Guinea Continental es presentava com un territori verge (però ara ja controlat) on poder fer grans negocis, sobretot amb la fusta i el cafè, l'illa també era un reclam. L'augment de les explotacions de cacau (i la seva productivitat) dugué a una situació de sobreproducció, i el limitat mercat metropolità començà a tenir seriosos problemes per absorbir tot el cacau procedent de l'illa. Aquest fet comportà un descens de preus i la consegüent pugna entre terratinents i comerciants. Les vendes que es podien fer a preus baixos al port d'Hamburg, després que Alemanya perdés les seves colònies africanes el 1919, només servien per mitigar mínimament el problema.

El gran control que la Unió exercí sobre el mercat fou criticat per algunes empreses agrícoles i comercials que havien arribat (o s'havien reforçat) durant els anys de la Dictadura. Aquests sectors (bascos, madrilenys, aragonesos) crítica-

20. Entre els anys agrícoles 1923-1924 i el 1928-1929 la quota va mantenir-se estable en 6.300 tones.

ren el conservadorisme de la Unión, la seva aposta per mantenir un “cupó” baix i unes fixacions de preus que sovint trobaven massa baixes.²¹

La tensió esclatà l'any 1930, quan aquest sector contrari a la política de la Unión s'apoderà de la Junta de Govern de la Cámara Agrícola de Fernando Poo a través d'unes eleccions que, més tard, es consideraren fraudulentes. Des del control d'aquesta organització, traslladaren la Delegació a Madrid, per desvincular-la de la Unión (amb la qual compartien locals i membres), alhora que intentaren atribuir-se funcions que des de 1923 havia desenvolupat aquesta darrera (classificar el cacau en funció de la seva qualitat, per exemple) i treure-li massa social creant organitzacions paral·leles (el Sindicato Agrícola Colonial Español, amb seu a Madrid).²² Aquesta lluita entre un sector més proteccionista lligat a les empreses barcelonines i un sector lliurecanvista tingué un beneficiari clar, els fabricants de xocolata, que aprofitaren el descens generalitzat de preus.

La crisi de sobreproducció obligà les autoritats colonials a anul·lar qualsevol nova concessió de terres per cultivar cacau, tot i que alguns empresaris enganyaren les autoritats fent creure que necessitaven noves terres per plantar altres productes, com cafè o cultius en prova (plàtan, vainilla, coco, etcètera).²³

A aquest fet se li sumà el recurrent problema de la manca de mà d'obra. Fallits els múltiples intents de portar treballadors en massa d'altres colònies africanes (o fins i tot de la Xina), trencats els acords amb el govern liberianès l'any 1929 (després que l'Organització Internacional del Treball investigués casos de maltractaments de treballadors a les plantacions guineanes) i criticada pels colons de la part continental el reclutament massiu (i sovint clandestí) de població autòctona (majoritàriament fang), molts terratinents clamaren al cel davant de la impossibilitat d'amortitzar els capitals invertits i pronosticaren la ruïna i l'abandó de les terres.²⁴

Les relacions entre els empresaris i el nou règim republicà tampoc foren del tot reeixides. El discurs més secular i civilitzador del nou règim es materialitzà en una voluntat de destinar més diners a camps com l'educació i la sanitat i menys al desenvolupament d'infraestructures o la protecció i foment de l'agricultura i el comerç. També augmentà la fiscalitat sobre l'activitat de les empreses colonials.²⁵

Davant d'aquest panorama, en els darrers anys de la Segona República el debat colonial se centrà quasi exclusivament en la manera de combatre la crisi de sobreproducció. En un intent de llimar diferències entre els diversos sectors agrícoles i comercials, s'engegà una campanya per pressionar les autoritats espanyoles i canviar la legislació de la xocolata, amb l'objectiu d'equiparar el percentatge mínim de producció als estàndards europeus (situats entre el 25 i

21. Entre les cases agrícoles i comercials més rellevants, trobem la Compañía Colonial de África, Joaquín Mallo, Pedro Amilivia, Compañía Agrícola Industrial de Fernando Poo (CAIFER) i Veiga Avendaño.

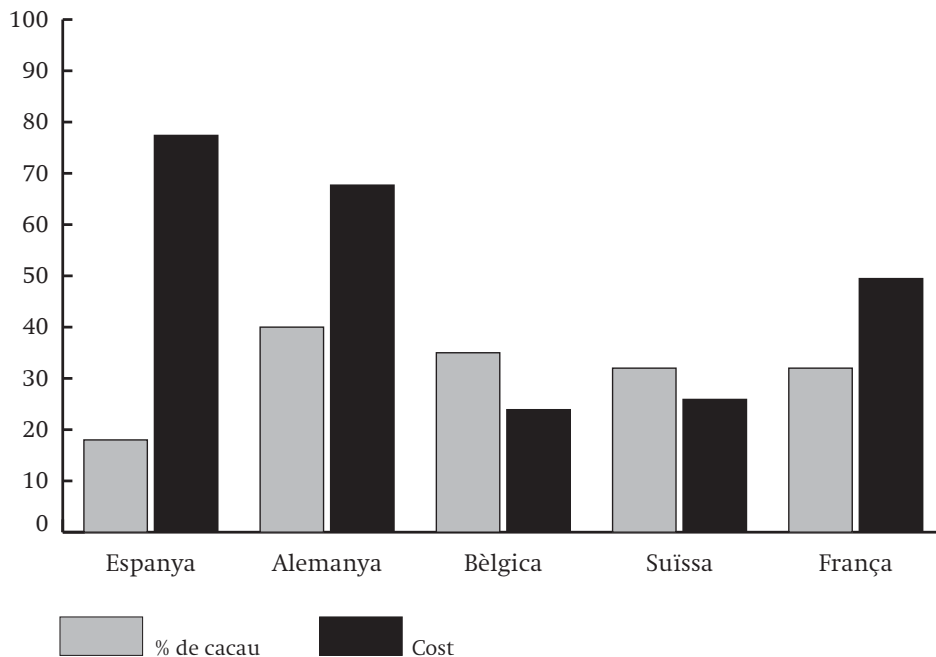
22. ANC, CGEB, c. 13, *Régimen Interior de la Unión*.

23. AGA (Archivo General de la Administración), c. 81/6378 i 81/6379, *Notas sobre la producción, circulación, consumo de cacao en la fabricación del chocolate*. Segons dades de 1935, de les 22.197 ha en cultiu a l'illa de Bioko, 21.450 estaven dedicades al cacau.

24. Enrique MARTINO, «Clandestine Recruitment Networks in the Bight of Biafra: Fernando Pó's. Answer to the Labour Question, 1926–1945», *International Review of Social History*, 57 (2012), pàg. 44-45.

25. «La Colonia en las Cortes Constituyentes», *La Voz de Fernando Poo*, 427 (abril de 1932), pàg. 2-29; i també 428 (maig de 1932), pàg. 8.

Percentatge i cost del cacau en la producció de la xocolata (1934)

Font: Elaboració pròpia a partir de Juan José DÍAZ MATARRANZ, *De la trata de negros al cultivo del cacao. Evolución del modelo colonial español en Guinea Ecuatorial de 1778 a 1914*, Vic, Ceiba, 2005, pàg 191, i AGA (Archivo General de la Administración), c. 81/6373.

el 35%). La Unión i la Cámara van promocionar diverses anàlisis sobre la composició de la xocolata per donar a conèixer els sistemes de vulneració del producte i l'amenaça que aquests productors significaven per a la imatge de la indústria espanyola i per a la salut pública.

Però des de l'Asociación de Fabricantes de Chocolate de España no es quedaren de braços creuats i contraatacaren desacreditant les estratègies monopolistes (sobretot de la Unión) i acusant agricultors i comerciants d'estar excessivament protegits pel govern a través del sistema de quota. Durant aquests anys, l'Asociación lluità per situar la quota en 11.000 tones, que tot i ser inferior a les 14.000 que es produïen, estava lluny de ser absorbida pel consum nacional. De fet, una de les múltiples instàncies presentades per l'Asociación intentava deixar palès que, malgrat que el percentatge de cacau en la xocolata produïda a l'Estat espanyol era sensiblement inferior a la de la resta de països europeus, el seu cost era molt superior. Per tant, el seu principal argument era que només amb una liberalització del mercat ells augmentarien el percentatge en la producció de la xocolata.²⁶

26. AGA, c. 81/6861, *Instancia de la Asociación de Fabricantes de Chocolate de España*, 25-II i 29-IX- 1933.

La pugna entre aquests dos sectors trobà el moment culminant entre 1934 i 1935, quan l'Asociación denuncià que els comerciants no carregaven cacau procedent de Bioko per evitar la saturació del mercat barceloní i la davallada constant de preus, i aconseguí que el govern dictaminés l'obligat compliment de la totalitat de la quota, prohibint les exportacions a d'altres països si abans no s'havia satisfet la quantitat marcada per govern.²⁷

La situació d'algunes empreses dedicades al cultiu i comerç era tan desesperada que preferien malvendre cacau a països com Alemanya abans que saturar el mercat metropolità. I aquesta prohibició semblava ser el final definitiu de moltes empreses.

Finalment, però, tant la Unión com la Cámara insistiren en la necessitat de trobar una solució emparada pel govern que salvés l'agricultura colonial. Després de diverses fórmules i propostes, arrencaren el compromís del Ministerio de Industria, Comercio y Navegación de crear, el setembre de 1935, el Comité Sindical del Cacao. Aquesta enèsima entitat es diferenciava de les seves predecessores per la tutela del propi Ministeri, que s'encarregava directament de controlar les vendes del cacau a un preu mínim marcat. Aquesta solució *in extremis* no s'explica sense la pressió constant exercida per alguns membres de la Unión residents a Barcelona (Josep Maria Boada, Antonio Pérez, Joaquim Rodríguez Barrera), amb algun suport polític, com la del diputat de la Lliga Catalana Frederic Rahola.

L'Asociación elevà nombroses instàncies denunciant el perjudici que els causava la creació del Comité Sindical del Cacao, ja que, segons ells, no faria sinó establir uns preus irrealment que encaririen el producte. Tanmateix, alguns fabricants de xocolata, com per exemple Elgorriaga, es desmarcaren de les crítiques i apostaren per assegurar una producció de qualitat, eliminant el reguitzell de fàbriques i marques que produïen xocolata de mala qualitat. En canvi, els xocolaters catalans (Boix, Amatller) aixoplugats dins la Cambra d'Indústria i Comerç de Barcelona, es van oposar totalment a qualsevol mesura que tornés a protegir el cacau.²⁸

La vida del Comité Sindical del Cacao, establert al número 30 de la Via Laietana, tingué una vida fugaç, ja que l'alçament militar del juliol de 1936 i la Guerra Civil paralizaren el comerç colonial.²⁹ Un cop acabat el conflicte, alguns dels empresaris barcelonins intentaren relançar la Unión, però Franco no acceptà cap organització que no estigués ferriament controlada, i menys encara que tingués la pretensió d'intervenir en el camp econòmic. D'aquí que els intents de Joaquim Rodríguez Barrera de recuperar la Unión, que coneixem gràcies a l'extensa correspondència mantinguda amb l'últim secretari de l'entitat, Gabriel Cardona, acabessin amb la creació d'una nova versió descafeïnada de la Unión, anomenada Casa de la Guínea Española, amb uns objectius molt més propagandístics que no pas econòmics.³⁰

27. AGA, c. 81/6861, *Instancia de la Asociación de Fabricantes de Chocolate de España*, s/d.

28. AGA, c. 81/6861, *Acta de la Conferencia del cacao y el chocolate. Primera Sesión*.

29. ANC, CGEB, c. 12, *Comité Sindical del Cacao. Actas y documentos, 1936*.

30. ANC, CGEB, c. 14, *Unión de Agricultores de la Guínea Española. Documentación y correspondencia, 1940-41*.

Tanmateix, als empresaris colonials barcelonins el canvi de règim els afavorí notòriament, ja que l'enfocament autàrquic del règim prohibí la importació de cacau procedent d'altres països i permeté pujar-ne substancialment el preu. Així mateix, un acord amb el govern britànic nodrí de treballadors nigerians les plantacions. L'èxit, sota la protecció del "Caudillo", tornà a estar assegurat, i les velles contradiccions donaren pas a una nova etapa de creixement i grans beneficis. Uns beneficis que permetien que la celebració de qualsevol efemèride important (com a la que ens referíem al principi del nostre treball) es pogués fer al luxós Hotel Ritz de Barcelona.

